

Н.О.Герасименко *

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТІРЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІР

У статті досліджено одиниці вимірювання, ваги й лічби та встановлено співвідношення вартості грошових одиниць, що їх ченці Києво-Межигірського монастиря використовували у щоденному житті.

За двадцять кілометрів від Києва, між містом Вишгородом і селом Нові Петрівці розташоване Межигір'я – місцевість, яка утворилася через з'єднання декількох долин горбистого, порослого лісом правого берега Дніпра, що знижується в напрямку ріки. Вдале географічне розташування, мальовничі місця, лісовий масив і джерельна вода привернули увагу православної церкви. У XII ст. біля Межигір'я була зведена божниця, що, імовірно, і поклала початок Києво-Межигірському монастирю¹.

Завоювання Русі татаро-монголами у XIII ст. і приєднання Межигір'я у складі частини українських земель у XIV ст. до Великого князівства Литовського не сприяли розбудові монастиря. Значних втрат обителі завдавали постійні, починаючи з XV ст., вторгнення кримчаків. Під час нападу орди на Київ та його околиці у 1482 р. монастир було зруйновано.

За його відбудову взялися на початку XVI ст. 12 березня 1523 р., на прохання ігумена Мисаїла Щербини, було видано королівську грамоту на відновлення обителі під патронатом польського короля і великого князя литовського. З утворенням польсько-литовської Речі Посполитої (1569 р.) монастир, перебуваючи під владою володарів-католиків, залишався бідним, не мав значних маєтностей і прибутків. Його становище змінилося зі становленням Української держави в ході національної революції в Україні 1648–1676 рр., гетьмани якої підтверджували монастирю старі маєтності та надавали нові. З входженням Лівобережної України на правах автономії до складу Росії ця прерогатива перейшла до царів. Наприкінці XVII ст. обитель отримала статус військового монастиря Запорозької Січі й почала відігравати поважну роль серед решти українських православних монастирів².

Із ліквідацією у другій половині XVIII ст. автономного устрою Гетьманщини російський уряд направив свої зусилля на знищення національних особливостей української православної церкви. Заходи межигірських ченців, спрямовані на збереження незалежності від царської влади, дух непокори, що жив серед значної її частини, яку становили колишні запорозькі козаки, критика дій властей щодо ліквідації Січі, духовних цінностей та релігійних традицій українського народу призвели до його закриття у 1786 р. Із відновленням обителі у 1884 р. і до кінця її існування у 1919 р. вона вже так і не досягла колишньої слави.

Переважна більшість монастирських документів, які нас цікавлять у контексті теми статті, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Києві. Це, насамперед, архів Києво-Межигірського монастиря – фонд 132, який налічує 126 справ (1578–1919 рр.). Значна кількість актів належить до періоду становлення й розвитку Української козацької держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Незважаючи на великі

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронно-інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

втрати монастирських документів від пожеж 1665, 1717, 1764 і 1786 рр., вони становлять значний інтерес для дослідників історії України, православної церкви й історичної метрології. Архів використовувався у працях з історії Межигір'я³, проте як джерело до історії мір він не досліджувався.

Серед документів Києво-Межигірського монастиря значне місце посідають актові матеріали: купчі, дарчі записи на земельні володіння, універсали гетьманів та царські грамоти на монастирські маєтки. У деяких із них містяться відомості про тогочасні одиниці вимірювання та ваги. Проте значно більше їх трапляється у документах зі щоденного життя обителі – серед них рапорти монастирських економів про кількість вирощеного хліба, скошеного сіна, відомості про роботу ґуралень, що належали монастиреві, про оренду його маєтків тощо.

Особливо цікаві відомості про тогочасні міри містяться у прибутково-видаткових книгах, які, за повелінням межигірських ігуменів, а з 1722 р. – архимандритів, щорічно вели в Києво-Межигірському монастирі. Так, 1 січня 1742 р., за наказом архимандрита Герасима Завадовського, межигірський шафар (збирач податків, ключник, економ) ієромонах Феофан Сороковський завів видаткову книгу, в якій фіксувалися кошти, що їх він отримував «на всякіє монастирськіє расходи и покупки» у намісника монастиря Павла Маркевича, «с расписками» на які «расходи и покупки» ці гроші були використані⁴.

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються різноманітні міри об'єму, довжини, поверхні, ваги, а також тогочасні системи лічби різних предметів. Для вимірювання об'єму межигірські ченці використовували як насипні міри, або міри місткості, так і наливні. Найпоширенішими насипними мірами були четверик (чвертка) і дойниця. Так, у 1742 р. ченці купили для годівлі монастирських коней одну чвертку вівса за 8 коп., а у 1743 р. – 30 дойниць по 5 алтинів за кожную⁵.

Четверик (чвертка) становив четверту частину української міри осьмачки. Із 1720-х рр. в Українській козацькій державі це була основна міра сипучого продукту в торгівлі. Четверик, як міра для вимірювання збіжжя, із початку XVIII ст. вважався основним метрологічним стандартом. Його зразки зберігались у магістратах і ратушах міст, а також служили для вимірювання сипучого продукту на ярмарках і торгах. На Київщині четверик містив 70,8 кг жита⁶.

Міра дойниця була поширена переважно у західних районах Київщини. Відома з часів перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, де вважалася загальнодержавною мірою. Назва походить від посудини, яка своїм зовнішнім виглядом нагадувала молочарську. Місткість дойниці, як і четверика, дорівнювала 70,8 кг⁷.

У дойницях, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, вимірювали також інше зерно. Наприклад, у 1742 р. межигірські ченці купили до «келарни» півтори дойниці пшона, заплативши за кожную по 70 коп. Дойницями міряли також солод, який використовувався при виготовленні пива, квасу й т.ін. Так, у січні 1779 р. ченці купили 106,5, у грудні 1782 р. – 8, а у 1783 – 120 дойниць солоду⁸.

Із 1760-х рр., як видно з документів монастирського архіву, серед насипних мір, що їх використовували межигірські ченці, набуває поширення й російська чверть – одиниця вимірювання переважно збіжжя і борошна. Вона поділялася на 2 осьмини, 8 четвериків (пудів) і вмщувала близько 142 кг. Так, у 1764 р. межигірські ченці купили вівса «28 четвертей и поль» по 4 гривні за чверть, у січні 1779 р. – 10 четвертей вівса по 50 коп. за чверть, у грудні 1782 р. – 291 чверть, у 1783 р. – 497,5 четвертей жита.

На монастирському хуторі Водиця за описом, здійсненим у січні 1785 р., зберігалось жита 16 четвертей з осьминою⁹.

У Лівобережній Україні ще з 1730-х рр. запроваджувалися російські міри, серед них і четверть. Їх поширення було викликане політикою царського уряду, спрямованою на уніфікацію українських мір і встановлення їх співвідношення з російськими мірами, а згодом і ліквідацію українських мір. Із цією метою у 1734 р. було проведено реформу мір і встановлено такі співвідношення між українськими й російськими одиницями вимірювання: 1 українська осьмачка дорівнювала 2 російським четвертям, 4 українським четверикам та 16 російським четверикам¹⁰.

Уніфікаторська політика уряду на запровадження російських мір у Лівобережній Україні була продовжена у 1760-х рр. Зі скасуванням у 1764 р. гетьманства і створенням Малоросійської колегії на чолі з президентом і генерал-губернатором краю П.О.Румянцевим вона значно активізувалася. Так, співвідношення українських і російських мір сипучого продукту, встановлені реформою 1734 р., були використані ревізорами при проведенні у 1765–1769 рр. Генерального опису Лівобережної України¹¹.

І все ж, незважаючи на реформу мір, у Лівобережній Україні фактично до кінця XVIII ст. населення користувалося переважно українськими одиницями вимірювання. Про це свідчить заява генерал-губернатора Лівобережної України П.О.Румянцева, оголошена 30 березня 1780 р., в якій зазначалося, що, за його відомостями, «не только всякий город и местечко, но и всякий продавец» має свої особливі міри. Зважаючи на це, того ж року було видано царський указ про виготовлення мір і ваг для перевірки мір, які використовувалися на торгах¹². На виконання указу П.О.Румянцева видав розпорядження «Об упразднении прежде употребляемых мер и о введении во всех городах и местечках, где торги бывают, общегосударственных мер», яке у липні 1784 р. було надіслане у намісницькі правління¹³.

За розпорядженням П.О.Румянцева, у намісництвах було проведено перевірку зразків мір, якими користувалися у торгівлі на Лівобережжі. За даними правління Київського намісництва, на торгах використовували переважно російські міри: четверті, четверики і гарнці. Проте при перевірці, як виявилось, вони значно відрізнялися від офіційних російських мір. Так, четверть дорівнювала 8 російським четверикам, а у Києві – 10, Василькові – 13, Козельці – 16, Переяславі – 5, Лубнах – 12. Отже, це були, імовірно, українські міри місткості, які на догоду російським урядовцям називали четвертями¹⁴. Проте, скільки містила четверть, що її використовували межигірські ченці, у документах не зазначено. Очевидно, як і в Києві, у ній було 10 російських четвериків¹⁵.

Таким чином, незважаючи на заходи російського уряду щодо уніфікації українських мір і встановлення їх співвідношення з російськими, межигірські ченці до кінця XVIII ст. продовжували використовувати вітчизняні міри місткості. Про це свідчать документи Києво-Межигірського монастиря. Так, в опису хутора Водиця, проведеному 15 січня 1785 р., у дойницях зазначено кількість уже згадуваного солоду («8 дойниц и три четверика»), а також хмелю, необхідного для пивоваріння («дойниц три с половиною»)¹⁶.

Для рідин межигірські ченці використовували різні одиниці вимірювання. Досить поширеною серед них була куфа (саме це слово означало різновид діжки). Так, у лютому 1742 р. для монастиря було куплено олії «чистую куфу». У липні 1743 р. ченці придбали ще одну «куфу олії до келарні» мірою 590 кварт¹⁷.

Олію межигірські ченці міряли також сотниками. Так, у лютому 1742 р. вони купили 14 сотників цього продукту і за кожен сотник заплатили по 4 руб.

У квітні наступного року було придбано куфу олії, в якій виявилось 6 сотників і 21 кварта. У документі зазначено, що кварта олії коштувала 5 коп., а куфа – 31 руб. 4 коп.¹⁸ Отже, у сотнику, який був, імовірно, лічильною одиницею, містилося 100 кварт (звідси й назва) і він коштував 5 руб., а куфа у даному документі дорівнювала 621 кварти. Таким чином, величина куфи, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, не була сталою, вона могла дорівнювати як 590, так і 621 кварти.

Для вимірювання олії межигірські ченці використовували також бочки – один із найпоширеніших метрологічних термінів, який успадкували всі східнослов'янські мови. На українських і білоруських землях у XVI–XVIII ст. ця назва вживалася на означення основної одиниці об'єму з різними метрологічними стандартами¹⁹.

У документах Києво-Межигірського монастиря зазначено, що у лютому 1779 р. для монастиря було куплено у жителя міста Погар А.Яковлева 5 бочок олії, в яких виявилось 24 сотники і 5 кварт монастирської міри. Отже, обитель мала власні стандарти мір, і куплена бочка олії була місткістю 4,81 сотники, або 481 кварта монастирської міри²⁰.

Бочками межигірські ченці вимірювали також горілку, вироблену з покупного хліба на двох ґуральнях – у селах Лютежі та Євминках. Цей продукт власного виготовлення продавався у монастирських шинках у Вишгороді, селах Нових і Старих Петрівцях, Лютежі, Борках, Євминках та Черніні, що належали монастиреві. Так, на монастирському хуторі на р. Водиці, за даними опису від 15 січня 1785 р., зазначено «горелки пять бочок». Кожна з бочок була виміряна й виявилось, що в одній із них було 66 відер і 3 кварти, а у другій – 66 відер і 4 кварти. Розмір третьої бочки було виміряно російським стандартом – відром. У бочці виявилось 72 «государевых» відра і 5 кварт. Перемірявши місткість бочки монастирськими відрами, межигірські ченці встановили, що у ній було 108 відер і 7 кварт із половиною монастирських²¹.

Інша місткість бочки зазначена у рапорті наглядача винокурного заводу, який належав Києво-Межигірському монастирю. У червні 1782 р. він повідомляв ченцям, що бочка, якою вимірювали на заводі об'єм виготовлених напоїв, була місткістю 61 відро і 10 кварт із половиною. У його рапорті йдеться про українське відро як основний торгівельний стандарт Лівобережної України, яке вміщувало 20 кварт²².

Отже, бочка, як і куфа, не була сталою величиною й уміщувала, як свідчать монастирські документи, від 61 українського відра 10 кварт до 66 відер 4 кварт.

Межигірські ченці купували також алкоголь іноземного виробництва. Так, у серпні 1779 р. вони придбали вина «волоского» на «гостинець» судді Катериничу 11,5 кварт по 16 коп. і «бочонокъ» за 12 коп. За цей «гостинець» монахи заплатили 1 руб. 96 коп.²³

Вино продавали й у барилах. Так, у січні 1779 р. для монастиря було куплено «вина барилце в 11 кварт». Того ж року ченці придбали ще 4 барильця вина і переміряли місткість кожного з них. У першому барильці виявилось 22 кварти, у другому – 22,5, у третьому – 12,5, у четвертому – 5 кварт²⁴. Отже, одиниця міри барило не мала встановленого розміру.

Рідини межигірські ченці міряли також уварами (варами). Так, у травні 1742 р. Остап-броварник «изварил» для межигірської братії 14 «уваровъ пива і меду два». У березні 1779 р. межигірські монахи заплатили Мойсею-броварнику, який мешкав у Києві на Подолі, за 6,5 «варовъ пива» 1 руб. 95 коп.²⁵

Слово «увар» (або «вар») походить від лексеми «варити». У значенні провара, перевара вона зафіксована у давньоруських писемних пам'ятках,

наприклад, у «Повісті временних літ». Спочатку слово вживалося на означення процесу приготування хмільних напоїв, а потім і їх об'єму та місткості посудини, в якій готувався трюнок. Слово «вар» із XV ст. трапляється у писемних пам'ятках. На українських землях у складі Речі Посполитої воно застосовувалося і як фіскальна одиниця. Вірогідних відомостей щодо точного метрологічного значення цієї міри досі не виявлено²⁶.

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються також міри довжини. Так, у березні 1779 р. ченці купили полотна «локоть 16», ціна 1 ліктя становила 5,5 коп., і, крім того, «крашенини чорной аршинов 32» за ціною теж 5,5 коп. за 1 аршин. Для «братії», а це, за даними монастирського звіту, надісланого у Синод (1771 р.), 112 ченців і 105 послушників, які двічі на рік отримували від монастиря полотно на сорочки, було закуплено «кразу» 404 аршини²⁷.

Отже, довжину тканин межигірські монахи визначали ліктями й аршинами. Одиниця вимірювання лікоть становила відстань від кінця витягнутого пальця руки, або стиснутого кулака, до ліктьового згину. У XVIII ст., як видно з документів Києво-Межигірського монастиря, вона залишалася в Україні основною мірою. За даними О.Сидоренко, довжина українського ліктя у XVIII ст. становила 58,5 см. Він поділявся на 4 чвертки (14,6 см) і 24 палі (2,3 см)²⁸.

Одиницю вимірювання аршин межигірські ченці використовували, як правило, для тканин східного і західного походження. Назва міри походить від перських слів «araš», «arš». **Дослідники встановили, що аршин – це той самий лікоть, але засвоєний східними слов'янами через посередництво тюркських мов**²⁹.

Аршин відомий в Україні з XIV ст., але до початку XVIII ст. він не набув на українських землях значного поширення. Проте у 1720–1730-х рр. царський уряд почав запроваджувати в Лівобережній Україні російський стандарт аршина, який дорівнював на той час 72 см і поділявся на 4 четвєрти (по 18 см) і 16 вершків (по 4,5 см)³⁰.

Незважаючи на поширення в Лівобережній Україні російського стандарту аршина, місцеві жителі продовжували використовувати одиницю вимірювання лікоть. Тому межигірські ченці встановили співвідношення між ліктями й аршинами. Так, у прибутковій книзі Києво-Межигірського монастиря за 1779 р. зазначено: «Принято покупного мною холсту локоть 89 кои составляют аршинъ 71». У квітні того ж року межигірські ченці купили 275 ліктів полотна, що, за їх підрахунками, становило 220 аршинів³¹. Якщо російський стандарт аршина дорівнював 72 см, то лікоть, яким користувалися межигірські ченці, становив приблизно 58 см.

У володінні Києво-Межигірського монастиря були значні маєтності: рілля, сінокоси, ліси, які треба було обмірювати під час продажу, застави, здачі в оренду тощо. Так, колишній отаман Єфим Кобижча 5 грудня 1785 р. підписав із монастирем угоду про оренду землі й сіножаті під Вишгородом. Площа ріллі в угоді зазначалася в російських мірах – сажнях та аршинах: у довжину 31 «указныхъ» сажнів і 1 аршин, а у ширину 17 сажнів і 2 аршини. Покуси не вимірювалися, лише зазначалося, що кожна з сіножатей була на 50 копєн³².

Слово «сажень» за своїм первісним значенням означало дію й походило від давньоруського «сягати». Згодом ним стали позначати лінійну одиницю вимірювання, що дорівнювала відстані між розкинутими руками³³.

Сажень, як і інші міри антропометричного походження, не мав сталої величини, тому часто в одних і тих же пам'ятках наводяться відомості про різні його величини. Проте в угоді Є.Кобижчі з Києво-Межигірським монас-

тирем про оренду землі й сінокоосу їх розміри зазначено в російських мірах – «указных саженьх». Вони були офіційно запроваджені Соборним уложенням 1649 р. і у XVII–XVIII ст. дорівнювали 3 аршинам (216 см)³⁴. Отже, довжина орендованої ділянки становила $66 \text{ м } 96 \text{ см} + 72 \text{ см} = 67 \text{ м } 68 \text{ см}$, а ширина – $36 \text{ м } 72 \text{ см} + 1 \text{ м } 44 \text{ см} = 38 \text{ м } 16 \text{ см}$.

Сінокіс, який орендував Є.Кобижча у Києво-Межигірського монастиря, вимірювався 50 копнами. За даними дослідників, із десятини російської міри площі, що дорівнювала 2400 квадратних сажнів, збирали 10 копен сіна³⁵. Отже, площа орендованого сінокоосу дорівнювала 5 десятинам.

В іншому документі, контракті кийвського купця М.Григоренка з Києво-Межигірським монастирем на землю у Києві, на Подолі, який був підписаний 5 січня 1786 р., її площу зазначено у російських «указных» аршинах: «В которой меры отъ улицы напротивъ моего дому жилого 35 аршин, а и с другой стороны, частию отъ киевского уездного казначея Гудимы земле, и отъ дворя Киевско-Межигорского монастыря 84 аршина, с тылу отъ земле Киево-Флоровского девичего монастыря 30 аршинъ, а с четвертой стороны отъ двора отставного каптенармуса Григория Толстова 80 аршинъ, генерално всей окружности двесте двадцать девять указных аршинъ»³⁶.

У документах Києво-Межигірського монастиря є відомості про одиницю вимірювання косий сажень. Так, Матвій Вишгородський із трьома товаришами «изробилъ» для монастиря «уголье» – «саженей тридцат удовжъ косихъ, а вгору единъ сажень косий»³⁷.

Метрологічне поняття «косий» (косовий) сажень» виникло з практики визначення висоти предметів. Він дорівнював відстані від п'яти правої чи лівої ноги до кінчиків пальців витягнутої лівої чи правої руки. Дослідники історичної метрології вважали, що у косих сажнях вимірювали, як правило, дрова або цеглу³⁸. Як видно з монастирського документа, цими одиницями визначали також довжину і висоту вугілля.

Отже, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, для вимірювання довжини і ширини земельних володінь, а також висоти у XVIII ст. використовували прості та косі сажні, а також аршини. Одночасно російський уряд запроваджував російські указні сажні й аршини. Проте визначення земельних володінь по «окружности» свідчило про те, що геометричне вимірювання земельної площі ще не набуло значного поширення.

У щоденному житті ченців і послушників Києво-Межигірського монастиря використовувалися й одиниці вимірювання ваги. Так, у січні 1742 р. монахи купили «два камені лою и фунтовъ десят». За камінь лою (тобто, жиру, який використовували в їжу та для освітлення приміщень – *Н.Г.*) вони заплатили по 1 руб., а за фунт – по 5 денег. За придбані для потреб монастиря 2 камені і 10 фунтів лою межигірські ченці заплатили 2 руб. 25 коп.³⁹

Камінь як одиниця ваги був досить поширеною мірою в Україні, назва якої первісно виникла від предмета, що ним важили різні товари. Як ваговий еквівалент використовували звичайний камінь. Систематичне використання такої природної «гирі» призвело до локальної стандартизації її ваги. Перші письмові свідчення про використання каменя як метрологічної одиниці дослідники відносять до XIV ст. На камені важили вовну, мило, залізо, віск, лій та інші товари⁴⁰.

Міра камінь не мала точно визначеної ваги. Так, на українських землях у складі Речі Посполитої був поширений польський стандарт каменя, який за конституціями 1565 і 1764 рр. дорівнював 32 варшавським фунтам. В Україні використовували також власні метрологічні стандарти каменя. На Лівобережжі у XVIII ст. відомі, наприклад, міри каменів у 40, 50

і 60 фунтів. Міра служила також і одиницею оподаткування. У XVIII ст. з 1 каменя товару стягувалося ввізне мито – індукта⁴¹.

На думку О.Сидоренко, міра камінь, успадкована від минулого, у Гетьманщині XVIII ст. відживала свій вік⁴². Проте, як свідчать документи монастиря, камінь як одиницю ваги продовжували використовувати при зважуванні.

Назва міри фунт походить від латинського слова «*pondus*», яке означало вагу, гирю і ваговий римський фунт. Слов'янські мови засвоїли це слово через польське посередництво від німецького «*Pfund*», яке у сучасній німецькій мові означає одиницю ваги, що дорівнює 500 г. Міра не мала сталою метрологічного значення. Так, варшавський фунт у Польщі дорівнював 405,504 г, російський – 409,515 г, німецький – 500 г⁴³.

У XVIII ст. жителі Лівобережної України продовжували використовувати місцевий фунт вагою 393,13 г, який був основною ланкою системи українських мір ваги. Фунт ділився на 32 лоти (12,3 г), або 96 золотників (4 г)⁴⁴. Відтак, куплені межигірськими ченцями 2 камені лою по 50 фунтів і 10 фунтів, тобто 110 фунтів лою, важили 43 кг 244 г.

У фунтах, лотах і золотниках, як зазначено у документах Києво-Межигірського монастиря, зважували також імпортовані товари: шовк, перець, корицю, імбир, мило. Так, у лютому 1779 р. монахи купили «шовку лотовъ три без двохъ золотниковъ, всякий по 30 коп.», у березні того ж року – «перцю простого фунтов 5 по 32 коп. за фунт», «имберу» білого 3 фунти, кориці «5 золотников по 3 коп. за золотник», а також мила 20 фунтів за 1 руб. 15 коп.⁴⁵

Для визначення ваги предметів межигірські ченці використовували також міру пуд. Так, у квітні 1743 р. «куплено лою до палати два пуда и фунтов двадцят четири»⁴⁶.

Етимологія слова «пуд» схожа з етимологією фунта. Назва його походить від латинського «*pondus*», що означало «вага». Як встановили дослідники, в Україні у XVIII ст. під назвою «пуд» функціонували метрологічні одиниці, які дорівнювали 40, 50 і 60 фунтам⁴⁷.

У документі Києво-Межигірського монастиря зазначено, що у серпні 1779 р. ченці купили для келарні «перцю полпуда, всякий фунт по 40 коп.». За весь перець, як зазначено у документі, вони заплатили 8 руб⁴⁸. Отже, з розрахунку ціни, півпуда було вагою 20 фунтів. Звідси пуд дорівнював 40 фунтів.

Для господарських потреб межигірські ченці купували також цукор. Так, у травні 1742 р. для монастиря було придбано 4 голови цього товару, які важили 25 фунтів з чверткою⁴⁹. Отже, цукор у XVIII ст. продавали головами, а одна голова цукру, куплена межигірськими ченцями у травні 1742 р., важила 6,3 фунта.

У липні 1743 р. до келії межигірського архімандрита «к празднику Преображенскому» було куплено «голову цукру доброго» вагою у 9 фунтів. Ченці заплатили за неї по 24 коп. за фунт, тобто 2 руб. 16 коп.⁵⁰ Того ж року монахи купили ще дві голови цукру для заправки горілки вагою 13 фунтів із чверткою. Отже, одна голова важила близько 6,6 фунта⁵¹.

Таким чином, вага голови цукру, за документами Києво-Межигірського монастиря, не була сталою і коливалася від 6,3 до 9 фунтів. Тому висновок, якого дійшла О.Сидоренко, що вага середньої голови цукру становила 2–3 фунти⁵², потребує уточнення.

Зважаючи на різницю, наприкінці XVIII ст. голови цукру, як правило, зважували. Так, у «книзі приходу» Києво-Межигірського монастиря за серпень 1779 р. зазначено: «Куплено сахару сірого голову въ 11½ фунтов»⁵³.

Із 1770-х рр. у монастирських документах «голова» цукру не фіксується, а зазначається лише вага цього товару. Так, у лютому 1779 р. межигірські

ченці купили цукру «пуд и 37 фунтов с половиною». Фунт цукру коштував 28 коп. За всю покупку вони заплатили 21 руб. 70 коп. У серпні того ж року вони придбали «сахару пуд и 5 фунтов» по 30 коп. і заплатили 13 руб. 50 коп.⁵⁴ Шляхом нескладних підрахунків можна встановити, що в обох випадках для визначення ваги цукру межигірські ченці використовували 40-фунтовий пуд.

У документах монастиря зустрічаються відомості про міри, які застосували до заліза. Так, у 1742 р. межигірські ченці купили цього металу **33 великі шини**, за кожну з яких заплатили по 19 коп. За даними Я.Ісаєвича, 24 шини заліза дорівнювали возу⁵⁵. Отже, 33 шини – це десь півтора воза заліза. Для потреб Києво-Межигірського монастиря у січні 1742 р. було куплено **«железа штабового» один пуд, у травні того ж року – 6 пудів і 16 фунтів**⁵⁶. Таким чином, вагу заліза монахи визначали у шинах, пудах і фунтах.

У монастирських документах збереглися відомості про тогочасні системи лічби різних предметів. Так, у лютому 1742 р. для потреб обителі було куплено «паперу лібру», у травні того ж року – «паперу білого цілую ризу, лібру плачено по десят копійок»⁵⁷. У липні 1743 р. ченці придбали для монастиря «паперу доброго чистого [...] цілую ризу, лібра по гривні». Того ж року монахи купили «расходного паперу» ризу, в якій було двадцять «лібер»⁵⁸. Отже, лічильна одиниця риза, про яку йдеться у документах, мала 20 лібер.

Про таке ж співвідношення ризи і лібри йшлося у статті Я.Ісаєвича та у метрологічному словнику до збірника документів «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина», де, крім того, зазначено, що риза паперу складалася з 480 (500) аркушів⁵⁹.

«Лібра» у перекладі з латинської мови означала вагу і була римською ваговою та лічильною одиницею. Як вагова одиниця вона дорівнювала 327,45 г, як лічильна – становила 24 (25) аркушів паперу. У наш час лібру використовують як вагову одиницю різних розмірів у системі мір і ваги деяких романських та англосаксонських країн. Лібра означає також застаріле німецьке визначення фунта⁶⁰.

Наприкінці XVIII ст. з інкорпорацією території Лівобережної України до складу Російської імперії лічильні одиниці риза й лібра поступово витісняються з ужитку, а натомість запроваджується російська лічильна одиниця стопа. Про це свідчать документи Києво-Межигірського монастиря. Так, у січні 1779 р. ченці купили до монастирської канцелярії сірого паперу «две стопи» за 2 руб.⁶¹ Стопа – російська одиниця лічби паперу, що використовувалася в Російській імперії до запровадження метричної системи мір. Дорівнювала 480 аркушам⁶².

Риза, лібра і стопа, як свідчать документи Києво-Межигірського монастиря, були не єдиними системами лічби в Україні. Так, гвіздки продавали сотцями. У травні 1742 р. межигірські ченці купили «гвоздя желізного дві сотці»⁶³.

Серед документів Києво-Межигірського монастиря зустрічаються відомості про тогочасний грошовий обіг. Як відомо, усе, пов'язане з грішми, дослідники за традицією включають у коло питань іншої спеціальної історичної дисципліни – нумізматики. Проте відомий російський дослідник Л.Черепнін зазначав, що нумізмати концентрують свою увагу на вивченні зовнішньої форми грошей, насамперед монет, а питання про співвідношення вартості грошових одиниць тісніше пов'язане з метрологією, аніж із нумізматиною. Його думку підтримав український учений Я.Ісаєвич⁶⁴.

У документах Києво-Межигірського монастиря зустрічаються різні іноземні гроші. Так, у січні 1743 р. ченці купили сталеві криці (шматок не-

очищеного від домішок заліза пористої будови, який утворюється під час виплавки сталі з руди або чавуну) дев'ять фунтів, фунт по гривні. У документі зазначалося, що за 9 фунтів сталеві криці вони заплатили 90 коп.⁶⁵ Отже, 9 гривен дорівнювали 90 коп., тоді 1 гривня – 10 коп.

У квітні 1743 р. межигірські ченці найняли одинадцять жителів с.Нові Петрівці на два дні для прополювання капусти на монастирському городі. За день роботи їм заплатили по 1 шагу. Шагом в Україні називали тригрошовик, польську і литовську срібну, а з середини XVII ст. білонову монету номіналом у 3 гроші. За всю роботу межигірські ченці, як зазначено у документі, заплатили 44 коп.⁶⁶ Отже, 22 шага дорівнювали 44 коп., тоді один шаг – 2 коп.

Таке співвідношення шага і копійки підтверджує інший документ. Того ж року межигірські ченці найняли трьох жителів с.Старі Петрівці для прополювання капусти. Вони працювали по два дні кожен і їм заплатили за день роботи «по шагу», а за всю роботу, як зазначено у документі, – 12 коп.⁶⁷ Отже, 6 шагів дорівнювали 12 коп., тоді 1 шаг – 2 коп.

У 1743 р. межигірські ченці найняли на роботу на один день 6 жителів с.Старі Петрівці і заплатили кожному з них по російській монеті – алтину. Отже, вони витратили на оплату праці робітників 6 алтинів. Проте у документі зазначено, що ченці заплатили їм 18 коп.⁶⁸ Таким чином, 1 алтин дорівнював 3 коп.

Межигірські ченці, як свідчать документи, використовували одночасно польсько-литовські і російські грошові одиниці. Так, у 1743 р. межигірський ієромонах Філарет купив «до полати шкуръ чиненных яловичихъ десят». Кожна шкура коштувала 6 польських золотих і одну російську гривню. За всі шкури, як зазначено у документі, він заплатив 13 руб. Отже, 60 золотих і 10 гривен дорівнювали 13 руб. Як відомо з попереднього документа, гривня дорівнювала 10 коп., тоді золотий – 20 коп.⁶⁹

За випас монастирських овець на Валковому хуторі у 1743 р. вівчареві І.Лисому заплатили 7 кіп – лічильних одиниць, кожна з яких становила 60 литовських грошів. У документі межигірські ченці зазначили, що 7 кіп дорівнювали «три рубля й копеекъ пятьдесят». Отже, копа дорівнювала 50 російських копійок⁷⁰

У документах Києво-Межигірського монастиря зазначені ще дві російські міри: деньга і полушка. У січні 1742 р. ченці купили для монастирських потреб 2 камені і 10 фунтів лою за ціною камінь по рублю, а фунт – по 5 денег. За все вони заплатили 2 руб. 25 коп. Отже, деньга дорівнювала половині копійки. У 1743 р. межигірські ченці купили 2 пуди і 10 фунтів лою. Пуд лою, як зазначено у документах, дорівнював 7 гривен, а фунт – 7 полушок. За весь лій було заплачено 1 руб. 57 коп. або 14 гривен 70 полушок. Гривна, як уже встановлено, дорівнювала 10 коп., тоді 70 полушок – 17 коп. Отже, номінал полушки становив близько 0,25 коп.⁷¹

Таким чином, документи Києво-Межигірського монастиря свідчать, що до кінця XVIII ст. у Лівобережній Україні використовували переважно українські міри й системи лічби.

Із ліквідацією автономного устрою Гетьманщини, проведенням російським урядом реформи мір, поширенням на її територію царських указів про заходи щодо уніфікації метрологічної системи з'являються, як свідчать монастирські документи, деякі російські міри, насамперед четверть та її фракція – осьмина, а також лічильна одиниця паперу – стопа.

Значного поширення у грошовому обігу Лівобережної України у XVIII ст. набули російські грошові одиниці. Поряд із цим межигірські ченці вико-

ристовували польські й литовські міри, поширені на цій території за часів польсько-литовського володарювання. Межигірські монахи вміли точно вираховувати співвідношення вартості тогочасних грошових одиниць, які були в обігу на території України.

¹ Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1843. – Т.2: Ипатьевская летопись. – С.89; Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре // *Его же. Собрание сочинений.* – К., 1877. – Т.2. – С.256–257; Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т.2. – С.455–456, 458–459.

² Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т.2. – С.140, 151; Герасименко Н.О. Історія Межигір'я. – К., 2005. – С.27–190, 243–254.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.2442. – Арк.23 зв.; Герасименко Н.О. Києво-Межигірський монастир і Запорозька Січ (до історії взаємозв'язків) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих всеукраїнських історичних читань, Київ – Черкаси, 1994. – С.55–57; *Її ж.* Межигір'я: Сторінки історії. Заснування Межигірського монастиря // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.35–48; *Її ж.* Історія Межигір'я. – 287 с.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1.

⁵ Там само. – Арк.11; Спр.3. – Арк.30 зв.

⁶ Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С.82, 158.

⁷ Там само. – С.102–103, 158.

⁸ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.4 зв.; Оп.1. – Спр.9. – Арк.19, 21–21 зв., 24 зв.

⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.19, 21–21 зв.; Оп.2. – Спр.56. – Арк.5 зв.; Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. – Москва, 1975. – С.113, 128, 247–250.

¹⁰ Лобко А. Попытка к уравниению мер и веса в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1889. – №6. – С.232–239; Сидоренко О.Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С.158–161.

¹¹ Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998. – С.112.

¹² Полное собрание законов Российской империи. – Т.20. – №14982.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.2657. – Арк.20.

¹⁴ Там само. – Спр.2603. – Арк.6 зв.; Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – С.113.

¹⁵ Герасименко Н.О. Указ. праця. – С.113.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.5 зв.; Спр.72. – Арк.12.

¹⁷ Там само. – Спр.2. – Арк.2 зв.; Спр.3. – Арк.25.

¹⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.4 зв; Спр.3. – Арк.10 зв.

¹⁹ Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – С.100.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.6.

²¹ Там само. – Спр.72. – Арк.12 зв. – 13; Спр.32. – Арк.4–4 зв., 9–9зв., 10–10 зв., 11.

²² Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.8; Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.72.

²³ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.18 зв.

²⁴ Там само. – Арк.5 зв., 11.

²⁵ Там само. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.10; Спр.56. – Арк.9.

²⁶ Винник В.О. Указ. праця. – С.113–114.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.10; Спр.2. – Арк.13 зв.; Спр.32. – Арк.1–1 зв.

²⁸ Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.159.

²⁹ Винник В.О. Указ. праця. – С.21.

³⁰ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. – С.89; Герасименко Н. Метрологія історична // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008. – С.371–372.

- ³¹ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.26.
³² Там само. – Спр.71. – Арк.1.
³³ Винник В.О. Указ. праця. – С.24.
³⁴ Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Указ. соч. – С.86.
³⁵ Шостын Н.А. Очерки истории русской метрологии. – Москва, 1975. – С.101, 257.
³⁶ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.2.
³⁷ Там само. – Спр.3. – Арк.6 зв.
³⁸ Винник В.О. Указ. праця. – С.24–26; Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – С.153.
³⁹ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1.
⁴⁰ Винник В.О. Указ. праця. – С.137.
⁴¹ Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.133–135.
⁴² Там само. – С.134.
⁴³ Винник В.О. Указ. праця. – С.126–127.
⁴⁴ Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.146–147.
⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.7 зв., 9–10.
⁴⁶ Там само. – Спр.3. – Арк.7 зв.
⁴⁷ Винник В.О. Указ. праця. – С.135; Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.159.
⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.19.
⁴⁹ Там само. – Спр.2. – Арк.7 зв.
⁵⁰ Там само. – Спр.3. – Арк.25.
⁵¹ Там само. – Арк.53.
⁵² Сидоренко О.Ф. Указ. праця. – С.127.
⁵³ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.19.
⁵⁴ Там само. – Арк.9, 19 зв.
⁵⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.1, 1 зв.; Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1961. – №2. – С.3.
⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.8–8 зв.
⁵⁷ Там само. – Арк.3–7, 9.
⁵⁸ Там само. – Арк.49.
⁵⁹ Ісаєвич Я. Указ. праця. – С.12; Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.369.
⁶⁰ Словарь античности. – Москва, 1989. – С.314.
⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.5 зв.
⁶² Русско-украинский словарь в 3-х томах. – К., 1984. – Т.3. – С.483.
⁶³ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.8.
⁶⁴ Черепнин Л.А. Русская метрология. – Москва, 1944. – С.13; Ісаєвич Я. Указ. праця. – С.3.
⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.1–1 зв.
⁶⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16 зв., 17; Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.238.
⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.16 зв., 17.
⁶⁸ Там само. – Арк.19 зв.; Котляр М.Ф. Указ. праця. – С.236.
⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.51.
⁷⁰ Там само. – Арк.26 зв.
⁷¹ Там само. – Спр.2. – Арк.1; Спр.3. – Арк.26 зв.; Котляр М.Ф. Указ. праця. – С.237.

The article investigates weight and count measurements and sets cost ratio of monetary units that were in everyday use of Kyiv-Mezhyhirs'k monastery monks.